

Kozłowski, Stefan Karol

Z problematyki polskiego mezolitu (cz. 7)

Światowit 29, 5-27

1968

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

I. STUDIA I MATERIAŁY

STEFAN KAROL KOZŁOWSKI

Z PROBLEMATYKI POLSKIEGO MEZOLITU¹ (CZ. 7)

KULTURA PIEŃKOWSKA

Praca niniejsza poświęcona jest kulturze pieńkowskiej, którą wydzieliłem w roku 1965², wychodząc od wydzielonego przez S. Krukowskiego „przemysłu pieńkowskiego”³ ze Świdrów Wielkich—Małych (uroczysko „Pieńki”). Niniejsze opracowanie możliwe było do zrealizowania dzięki wielkiej życzliwości Pana Profesora S. Krukowskiego, który pozwolił autorowi wykorzystać materiały z „Pieńków”, za co bardzo dziękuję. Jednocześnie jestem winien wdzięczność Panom B. Ginterowi i J. Trzeciakowskiemu, którzy zgodzili się udostępnić mi będące w ich dyspozycji materiały kultury pieńkowskiej z Czernichowa I, pow. Kraków i Holendrów Brzezińskich I, pow. Konin⁴.

NAZWA I JEJ ZAKRES

Nazwę zaczerpnąłem od nazwy uroczyska „Pieńki”, na którym S. Krukowski odkrył stanowisko mezolityczne. Zgodnie z przy-

¹ Jest to kolejna praca z cyklu zatytułowanego *Z problematyki polskiego mezolitu*. Poprzednio por. S. Kozłowski: 1) *Z problematyki polskiego mezolitu*, „Archeologia Polski”, t. 10, 1965, z. 1; 2) *O podziale chronologicznym polskiego mezolitu*, „Materiały do prahistorii pleistocenu i wczesnego holocenu Polski”, Warszawa—Wrocław—Kraków 1967; 3) *Kultura komornicka na tle dolnego mezolitu Europy Środkowej*, „Światowit”, t. 28, 1967; 4) *O mezolicie Polski północno-wschodniej i terenów sąsiednich*, „Archeologia Polski”, t. 12, 1967; 5) *Kultura majdanowska (czerwonoborecka)*, „Wiadomości Archeologiczne” (w druku); 6) *Wybrane zagadnienia z pradziejów dorzecza środkowej i górnej Wisły we wczesnym holocenie*, „Wiadomości Archeologiczne” (w druku).

² S. K. Kozłowski, *Z problematyki...*, o. c., s. 168—170; tenże, *Niektóre uwagi o polskim mezolicie*, „II Konferencja poświęcona problematyce prahistorii pleistocenu i wczesnego holocenu Polski, Warszawa 3—5.V.1965” (powielone), s. 46-49.

³ S. Krukowski, *Kronika Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Kieleckiego za rok 1924*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 10, 1929, s. 243—244.

⁴ Por. Artykuły o tych stanowiskach zamieszczone w niniejszym tomie.

jętymi przez niego zasadami, niewątpliwie oryginalny inwentarz tego stanowiska otrzymał od eksploratora nazwę „przemysłu pieńkowskiego”, natomiast cykl przemysłów, do którego miałyby należeć „przemysł pieńkowski” nie został wyróżniony.

Proponując w 1965 r. nazwę „kultura pieńkowska” kierowałem się następującymi przesłankami:

1. Wobec uzyskania kilku zróżnicowanych zespołów pokrewnych „przemysłowi pieńkowskiemu” wydzielenie jednostki nadrzędnej w stosunku do „przemysłu” okazało się możliwe.

2. Jednostką nadrzędną dla „przemysłu” w rozumieniu S. Krukowskiego jest „cykl przemysłów”⁵. Ponieważ nie stosuję tego systemu podziału kulturowego, pozostałem przy terminie „kultura” odpowiadającym dokładnie pojęciu „cykl przemysłów”⁶.

3. Chcąc jednocześnie podkreślić pierwszeństwo S. Krukowskiego w częściowym wydzieleniu omawianej jednostki, nazwę „pieńkowska” nadałem wydzielonej nowej kulturze. Muszę jednak jeszcze raz z naciskiem podkreślić, że zakres pojęcia „kultura pieńkowska” jest większy od zakresu pojęcia „przemysł pieńkowski”.

ZRÓDŁA

Zespół klasyczny — Świdry Wielkie—Małe, uroczysko „Pieńki”, pow. Otwock został uzyskany przez S. Krukowskiego częściowo metodą eksploracji wykopaliskowej, w latach dwudziestych. Sądząc z relacji eksploratora⁷, na stanowisku stwierdzono co najmniej 7 skupień (krzemnic?) zabytków. Aktualnie dostępne materiały stanowią, jak się zdaje, niewielką część całego uzyskanego inwentarza i znajdują się w Państwowym Muzeum Archeologicznym oraz w Zakładzie Paleolitu IHKM PAN w Warszawie. Trudno ustalić, czy pozostałe materiały zaginęły bezpowrotnie, czy też w przyszłości uda się je odnaleźć.

Jedyna charakterystyka „przemysłu pieńkowskiego” podana przez S. Krukowskiego przedstawia się następująco:⁸ „Inwentarz wszystkich tych gniazd wyłącznie bardzo drobny, złożony z trzech odmian krótkiego drapacza o pokrojach tardenuaskich (aktualnie pra-

⁵ S. Krukowski, *Paleolit Polski*, „Prehistoria Ziemi Polskich”, Kraków 1939—1948, s. 1 i nast.

⁶ Do ustaleń takich doszło na I Ogólnopolskim Sympozjum Paleolitycznym w Krakowie w 1964 r.

⁷ S. Krukowski, *Kronika...*, o. c., s. 243—244.

⁸ Wtrącenia i odnośniki do ilustracji moje (S. K. K.).

wie niezachowana część inwentarza — tabl. III ryc. Q, przyp. S. K. K.) i z delikatnych: nożyka tylcowego z podstawą, zaszczerbioną prostokątnie na półtylc (drobne trójkąty pieńkowskie — tabl. I ryc. A, B, C, przyp. S. K. K.) i nożyka o jednym półtylcu bardzo stromym (półtylczaki Komornica — tabl. II ryc. H, I i może półtylczaki pieńkowskie — tabl. I ryc. F, przyp. S. K. K.); nadto maleńkie rylczaki, powstałe przy kształtowaniu wierzchołków powyższych nożyków (odpadki mikrolityczne — tabl. VI ryc. Z, A₁, B₁, D₁, E₁, przyp. S. K. K.). Półsurowiec odłupkowy i wiórkowy bardzo charakterystyczny i bez form przejściowych między obu postaciami, jak to bywa w przemysłach azylskim i pewnych tardenuaskich. Z rdzeni zachowały się tylko fragmenty w postaci stosunkowo sporych nietypowych odpadków (w PMA znajduje się jeden cały rdzeń — zapewne pochodzący z późniejszych badań, przyp. S. K. K.). Z punktu widzenia wyłącznie morfologicznego przemysł pieńkowski należy uważać za jednego z wielu reprezentantów epipaleolitu i za zespół wykazujący największe podobieństwo do grupy, zwanej ogólnie tardenuaską. Surowiec dwojaki, woskowo-czekoladowy i kredowy południowy, barwy płowej, najbardziej zbliżony do odmiany krzemieni turońskich, znanej mi z Sobowa (p. opatowski) i z okolicy. Jeden i drugi gromadzony był z wtórnych złoży jako niewielkie okruchy, uległe spękaniu termicznemu i mocnemu wyświeceniu, lekko oładzającemu nierówności".

Inne zespoły. Bardzo bliskie opisanemu zespołowi z Pieńków są zespoły publikowane w niniejszym tomie: Płazówka II, pow. Kolbuszowa, Czernichów I, pow. Kraków, Holendry Brzezińskie I, pow. Kolin. Niżej zestawiono dane dotyczące tych czterech zespołów:

INWENTARZE ZESPOŁÓW KULTURY PIEŃKOWSKIEJ

Narzędzia i odpadki charakterystyczne	„Pieńki“	Płazówka II	Czernichów I	Holendry Brzezińskie I
tylczaki Stawinoga	—	—	—	1
półtylczaki Komornica	5	12	7	4
zbrojniki z łuskaną podstawą	—	1	—	1
półtylczaki pieńkowskie	2	7	1	2
trójkąty pieńkowskie	11	51	6	10
trapezy	—	5	1	—
różne tylczaki	2	8	1	3
różne półtylczaki	—	—	1	—
drapacze tarnowiańskie	?	3	—	1
drapacze z łuskami bokami	1	11	1	8
drobne drapacze łukowce	?	1	3	8

Narzędzia i odpadki charakterystyczne	„Pieńki“	Płazówka II	Czernichów I	Holendry Brzezińskie I
drapacze łódkowate	?	1	—	1
skrobacze	?	27	2	20
wiórowce	1	24	—	—
rozwietniki	?	2	—	—
rylce	—	3	—	1
pazury	—	1	—	2
odpadki mikrolityczne	liczne	liczne	liczne	liczne
rdzenie	1	14	1	15

TYPOLOGIA

Rdzenie. Omawiane zespoły dostarczyły 31 egzemplarzy rdzeni. Mieszczą się one w ramach od 15 do 45 mm, są więc przeciętnie nieco większe od rdzeni kultury majdanowskiej, lecz ustępują rozmiarami rdzeniom janisławickim i być może komornickim. Niezbyt wielka seria omawianych okazów utrudnia określenie najbardziej charakterystycznych wartości metrycznych, wydaje się jednak, że są to rozmiary od 25 do 35 mm (około 50% wszystkich okazów).

Z punktu widzenia typologicznego rdzenie te są raczej niezbyt zróżnicowane, a największą wśród nich grupę stanowią jednopiętowe rdzenie wiórowe. W ramach tej grupy wyróżnić należy dwie podgrupy: rdzenie do produkcji wiórków oraz rdzenie do produkcji wiórów.

Rdzenie do produkcji wiórków — to dość drobne i średnie (15—42 mm) okazy jednopiętowe następujących kształtów: stożkowate (Płazówka II), podstożkowe (Płazówka II, Holendry Brzezińskie I), deskowate (Płazówka II, „Pieńki”, Holendry Brzezińskie I), klockowate (Płazówka II). Posiadają one najczęściej (ponad 72% wypadków) zaprawiane pięty, a także częste ślady zaprawy na bokach (ponad 40% wypadków), tyle i przodzie (około 25% wypadków). Odlupnie wiórkowe obejmują zawsze całą długość okazu i bywają całkowicie dookolne (około 15% okazów), prawie dookolne (około 40% okazów) i prawie płaskie. Cała omawiana podgrupa posiada wyraźnie jednolity i zwarty charakter, a różnice kształtu posiadają tu znaczenie drugorzędne. Omawiana podgrupa rdzeni jest dla kultury pieńkowskiej szczególnie charakterystyczna, z nich bowiem uzyskiwano półsurowiec wiórkowy do produkcji zbrojników pieńkowskich.

Rdzenie do produkcji wiórów — nieliczne, średniej wielkości, jednopiętowe. Obecne są tylko w Płazówce II, na innych stanowiskach sygnalizowane odpowiednim półsurowcem. Są to okazy stożkowate i deskowate, o piętach zaprawianych i niezaprawianych, nieraz posiada-

jące zaprawę tyłu lub boku. Odłupnie obejmują zwykle całą długość okazu i są prawie dookolne lub prawie płaskie. Ich mniejsza od wyżej opisanych ilość pokrywa się ze stosunkowo małą ilością półsurowca wiórowego (na tle wiórkowego) w zespołach pieńkowskich.

Rdzenie odłupkowe — jednopiętowe bardzo nieliczne wystąpiły w Płazówce II i Holendrach Brzezińskich I. Ich mała ilość jest o tyle zrozumiała, że np. w Płazówce brak również półsurowca odłupkowego, a narzędzia wykonano częściowo na zaprawiakach.

Rdzenie wiórowo-odłupkowe, znane z Płazówki II i Holendrów Brzezińskich I, też są w zespołach pieńkowskich nieliczne. Reprezentują one kształty podstożkowe, deskowate i bryłkowate. Poza jednym, być może ze zmienioną orientacją (?), pozostałe to okazy jednopiętowe. Posiadają one zwykle zaprawę pięty, nieraz zaprawę tyłu. Odłupnie nie zawsze obejmują całą długość okazu i są prawie dookolne lub prawie płaskie.

Łuszcznie. Poza omówionymi rdzeniami J. Trzeciakowski⁹ sygnalizował z Holendrów Brzezińskich I łuszcznie, które jednak nie wystąpiły w innych omawianych zespołach. Nie wykluczone, że na wspomnianym stanowisku łuszcznie są późniejszą domieszką (razem z grotem sercowatym).

W konkluzji można stwierdzić, że rdzenie kultury pieńkowskiej tworzą dość zwartą grupę techniczno-morficzną. W grupie tej niewątpliwie największą rolę odgrywają okazy jednopiętowe do produkcji wiórków na zbrojniki. Pozostałe rdzenie to nieliczne wiórowe, wiórowo-odłupkowe i odłupkowe.

Rdzenie pieńkowskie różnią się od rdzeni innych kultur następującymi cechami:

1. od rdzeni majdanowskich¹⁰ są przeciętnie większe i mają względnie liczniejszą grupę form wiórkowych i wiórowych, nie prezentują wreszcie zupełnie wyraźnych form ze zmienioną orientacją;

2. od rdzeni kcmornickich różnią się zapewne nieco mniejszymi rozmiarami, brakiem form dwupiętowych, większym udziałem form wiórkowych, a mniej licznym wiórowych i odłupkowych;

3. od janisławickich są mniejsze i prawie nie ma tu rdzeni do charakterystycznych szerokich wiórow, występuje poza tym mniej form odłupkowych niż w zespołach janisławickich;

4. kwestia obecności łuszczni w zespołach pieńkowskich jest otwarta.

Półsurowiec. Do tej grupy zabytków w wypadku zespołów

⁹ Por. publikację Holendrów Brzezińskich I w tym tomie.

¹⁰ Por. S. K. Kozłowski, *Kultura majdanowska...*, o.c.

pieńkowskich należy zaliczyć wiórki, wióry, odłupki i naturalne okruchy krzemienne.

Wiórki uzyskiwane zawsze z rdzeni jednopiętowych, stanowią niewątpliwie najliczniejszą i najbardziej charakterystyczną część omawianej grupy zabytków. Są to formy drobne i średnie, o długości nie przekraczającej 25 mm oraz szerokości 9 mm. Przeważają czterokrotnie nad większymi od nich i szerszymi wiórami. Krawędzie mają równoległe i są podgięte w partii wierzchołkowej. Stosunkowo najpopularniejsze są tu proporcje 3/10—4/10.

Wióry — odbijane z rdzeni jednopiętowych stanowią grupę wyraźnie mniej liczną. Długość ich wynosi ponad 25 mm, a szerokość ponad 10 mm. Pozostałe cechy jak u wiórków.

Odłupki — to grupa niezbyt liczna, a te, które występują w zespołach nie mają „zadbanego” wyglądu. Wobec małej ilości rdzeni odłupkowych oraz minimalnej ilości poprawnych półsurowiaków odłupkowych można sądzić, że co najmniej część form narzędziowych wykonano na zaprawiakach, co znajduje swoje potwierdzenie w materiale.

Inne półsurowiaki — w omawianych zespołach pieńkowskich spotyka się nieraz narzędzia wykonane na specjalnie dobranych płytkach i okrucach naturalnych, zbliżonych do odłupków. Zabieg ten dodatkowo przemawia za wybitnie nie-odłupkowym charakterem kultury pieńkowskiej.

Przedstawione powyżej dane pozwalają na dokonanie następującej zbiorczej charakterystyki techniki rdzeniowania omawianej kultury: w grupie rdzeni wyraźnie najliczniejsze i najważniejsze są jednopiętowe rdzenie do produkcji wiórków (prawie 55% wszystkich rdzeni), a następnie wiórców (15%). Są to zwykle rdzenie o zaprawianych bokach i piętach. Znaczenie wymienionych form potwierdza duża liczba półsurowiaków wiórkowych i mniejsza wiórowych, wyraźnie w obu wypadkach przewyższająca wszystkie inne półsurowiaki. Często stosowana zaprawa rdzeni stanowiła źródło m. in. półsurowiaków odłupkowych (wykorzystywanie zaprawiaków), lecz istniały w tej kulturze również nieliczne rdzenie odłupkowe.

Zbrojniki. Grupa tych narzędzi jest nam stosunkowo najbardziej pomocna przy klasyfikacji kulturowej zespołów mezolitycznych. Omówione zespoły prezentują wyjątkowo zwarty zestaw typów zbrojników, wśród których wystąpiły zarówno formy charakterystyczne niemal wyłącznie dla kultury pieńkowskiej, jak też okazy o charakterze międzykulturowym lub charakterystyczne dla innych kultur. Niżej zostaną one opisane.

Trójkąty nierównoboczne — wśród trójkątów nierównobocznych występujących w zespołach uznawanych za pieńkowskie dominują tzw.

drobne trójkąty pieńkowskie, występują ponadto pojedynczo inne trójkąty.

Drobne trójkąty pieńkowskie — wystąpiły we wszystkich omawianych zespołach (tabl. I ryc. A, B, C). Wykonywano je na delikatnych wiórkach, stąd ich słaby stan zachowania. Z zachowanych w całości okazów można odczytać, że oscylują one między wielkościami 15 i 25 mm z przewagą (około 70%) form mniejszych niż 20 mm. Szerokość tych okazów zamyka się w granicach 4 do 6 mm. Proporcje charakterystyczne 3/10. Łuskany bok i podstawa rozstawione są pod kątem 90—125°. Trójkąty te wykonywano techniką rylcowczą, o czym świadczą negatywy rylcowcze na ostrzach, rzadziej na podstawach. Niezmiernie charakterystycznym zabiegiem było powtarzane bardzo często mikrołuskanie boku przeciwstawnego do tylca (tabl. I ryc. B), co prowadziło w wypadkach wyjątkowych do powstania pazura na końcu trójkąta (tabl. I ryc. B). Rzadko mikrołuskanie występuje na stronie spodniej (tabl. I ryc. C). Tylce i podstawy są łuskane zawsze stromo, lecz wysokość ich mieści się w dwu wariantach: tylec wysoki, tylec niski. Trzeba podkreślić, że oba warianty tylca współwystępują we wszystkich omawianych zespołach.

Drobne trójkąty nierównoboczne z niedołuskaną przerwą między tylcem i podstawą (tabl. I ryc. D) wystąpiły w pojedynczych egzemplarzach w Płazówce II i Holendrach Brzezińskich I. Niepewny okaz z Płazówki posiada dodatkowo mikrołuskanie. Nie wykluczone, że są to albo niedokończone trójkąty pieńkowskie, albo odmiana trójkątów pieńkowskich.

Trójkąt janisławicki (tabl. I ryc. E) — wystąpił w jednym egzemplarzu w Płazówce II. Może być również odmianą trójkąta pieńkowskiego (?).

Półtylczaki — występujące we wszystkich omawianych zespołach można podzielić na liczniejsze półtylczaki Komornica, mniej liczne półtylczaki pieńkowskie oraz tzw. inne półtylczaki.

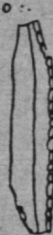
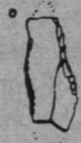

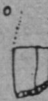

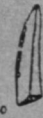

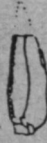
Półtylczaki Komornica — znane ze wszystkich zespołów (tabl. II ryc. H, I) nawiązują wyraźnie do klasycznych okazów komornickich, choć posiadają i swoje odrębności. Zachowane w całości okazy mieszczą się w granicach 14 do 27 mm długości, 6 do 8 mm szerokości. Retusz mało skośnie półtylca jest najczęściej stromy, drobny, rzadziej mniej stromy, lecz nie półstromy. Dwa okazy z Czernichowa I mają retusz dwustronny. Większość okazów zachowuje zasadę formowania półtylca w partii przysączkowej (tabl. II ryc. H), lecz są od tej zasady odstępstwa (tabl. II ryc. I). Również i ten typ w wielu wypadkach posiada charakterystyczne mikrołuskanie boku przeciwstawnego do półtylca.

TABLICA I

	A	B	C	D	E	F	G	
PIENKI								
PLAZÓWKA II								
CZERNICÓW I								
HOLENDRY BRZEZIŃSKIE I								

TABLICA II

	H	I	J	K	L	Ł	M
PIEŃKI							
PLAZÓWKA II							
CZERNICHOŹ I							
HOLENDRY BRZEZIŃSKIE I							

Półtylczaki pieńkowskie — wystąpiły we wszystkich omawianych zespołach (tabl. I ryc. F, G), lecz są to formy nieliczne (długości 17 do 31 mm, szerokości 5 do 9 mm). Są to drobne i średnie smukłe półtylczaki formowane zabiegiem rylcowczym, przedłużającym dość stromy lub półstromy półtylec. Półtylec ten jest zawsze krótki i nie dochodzi nigdy do samej podstawy. Podstawa bywa naturalna (lecz w przeciwieństwie do półtylczaków janisławickich jest ona wąska), nieraz łamana (nie wiadomo czy intencjonalnie?) oraz rzadko łuskana półstrome (tabl. I ryc. G), nie poprzecznie. Omawiane okazy również mają często mikrołuskanie boku przeciwstawnego do półtylca lub okolic podstawy, nieraz na stronie spodniej.

Zbrojniki z łuskaną podstawą — nieliczne (tabl. II ryc. J) wystąpiły w Płazówce II i Holendrach Brzezińskich I. Okaz z Holendrów Brzezińskich może być ewentualnie niedokończonym trójkątem pieńkowskim (?).

Tylczak Stawinoga — jeden okaz wystąpił w Holendrach Brzezińskich I (tabl. II ryc. K).

Inne tylczaki — są stosunkowo dobrze reprezentowane we wszystkich zespołach. Wykonano je na wiórkach (tabl. I ryc. L) podobnych do tych, które używano do produkcji trójkątów. Mają strome tylce i nieraz mikrołuskanie boku przeciwstawnego. Co najmniej część z nich to półwytwory trójkątów; niestety, trudno takie półwytwory oddzielić od faktycznych tylczaków.

Trapezy — nieliczne, znane z Płazówki II i Czernichowa I, to okazy zwykle z wgiętym półtylcem (tabl. II ryc. M) oraz być może trapezy niskie (tabl. II ryc. Ł).

Powyższa charakterystyka grupy zbrojników pozwala już na pewne uogólnienie:

1. wśród zbrojników kultury pieńkowskiej stale powtarza się zestaw następujących typów: trójkąty pieńkowskie (zwykle najliczniejsze), półtylczaki Komornica, półtylczaki pieńkowskie, inne tylczaki (wśród nich zapewne sporo półfabrykatów trójkątów?);

2. pojedynczo i nie we wszystkich zespołach występują trapezy oraz inne zbrojniki.

W konsekwencji, za zestaw charakterystyczny dla kultury pieńkowskiej należy uznać następujący: trójkąty pieńkowskie + półtylczaki Komornica + półtylczaki pieńkowskie.

Narzędzia skrobiące (drapacze i skrobacze). Jest to grupa dość zróżnicowana, w której występują m. in. różne typy drapaczy specjalnych, drapaczy zwykłych, drapaczy tarnowiańskich oraz skrobacze.

Niewątpliwie najbardziej charakterystyczną grupę wśród drapaczy

TABLICA III

	N	O	P	Q
PIENKI				
PLAZÓWKA II				
CZERNICHÓW I				
HOLENDY BRZEZIŃSKIE I				

TABLICA IV

	R	S	T	U
PIEŃKI				
PLAZÓWKA II				
CZERNICHOŃ I				
HOLENDRY BRZEZIŃSKIE I				

TABLICA V

	V	W	X	Y
PIEŃKI				
PLAZÓWKA II				
CZERNICHOŃ I				
HOLENDRY BRZEZIŃSKIE I				

Skrobacze kultury pieńkowskiej. W.n.

kultury pieńkowskiej stanowią specjalne okazy z łuskanymi bokami, znane ze wszystkich („Pieńki” też?) omawianych zespołów (tabl. III ryc. N, O, Q; tabl. IV ryc. R). Są to zwykle dość duże (w Holendrach Brzezińskich mniejsze) i szerokie (krępe i krępawe) okazy wiórowe, rzadziej wiórowo-odłupkowe lub odłupkowe. Mają one regularne, półtrome łuskanie jednego (tabl. III ryc. Q; tabl. IV ryc. R) lub dwu boków (tabl. III ryc. N, O), nieraz na stronę spodnią (tabl. III ryc. O). Łuskanie to przebiega linią prostą, lecz także rzadziej falistą lub łukowatą. Drapiska są często półtrome, częściej łukowe (tabl. III ryc. N; tabl. IV ryc. R) niż wyprostowane (tabl. III ryc. Q). Do rzadkości należą okazy z drapiskiem podwójnym (tabl. III ryc. O).

Drapacze łukowe (nieraz prawie prostkowe) z bokami surowymi, wystąpiły w Płazówce i Czernichowie — formy duże (tabl. IV ryc. S) i Płazówce, Czernichowie oraz Holendrach Brzezińskich — formy małe (tabl. IV ryc. T). Wykonano je przeważnie na wiórach, rzadziej na wióro-odłupkach. Mają półtrome drapiska.

Drapacze tarnowiańskie wystąpiły tylko w Płazówce i Holendrach Brzezińskich w pojedynczych okazach. Były to wachlarzowce (tabl. IV ryc. V) oraz groszaki i podgroszak. Okazy z Płazówki są przerobione (lub połączone?) na rylce szerokowierzchołkowe. Obecność nielicznych form tarnowiańskich w zespołach pieńkowskich określa dość precyzyjnie wiek tych zespołów (por. dalej).

Drapacze wysokie („łódkowate”) znane są w pojedynczych egzemplarzach z Płazówki i Holendrów Brzezińskich. Wykonano je na naturalnych okruchach krzemienia.

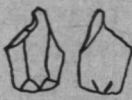

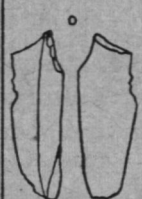
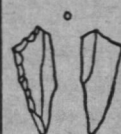

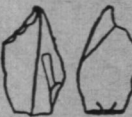
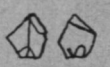

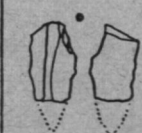

Skrobacze (tabl. V ryc. V, W, X, Y) są elementem międzykulturowym, którego rozbitcie typologiczne, zważywszy na dodatkową pewną amorficzność, jest chyba zbędne¹¹. Niżej nie podaję takiego podziału, wyróżniam tylko niektóre okazy, nie koniecznie odpowiadające ewentualnym typom. Wszystkie skrobacze omawianej kultury mają charakterystyczne drobne i średnie rozmiary, a prawie wszystkie są krępe i krótkie. Posiadają one najczęściej zębate retuszowane krawędzie, strome lub półtrome, często na spód, załamujące się (w miejscu załamania powstaje niby-pazur), często prawie dookolne.

Wyróżniają się bardziej okazy małe z krawędzią boczną (tabl. V ryc. V) oraz duże z krawędzią boczną (tabl. V ryc. Y), o krawędziach zbieżnych (tabl. V ryc. X), wreszcie retuszowane zwrotnie dookolnie (tabl. V ryc. W). Ich stosunek ilościowy do drapaczy jest dobrym wyznacznikiem chronologicznym (por. dalej).

Inne narzędzia. Spośród innych narzędzi znanych z zespo-

¹¹ Por. na ten temat S. K. Kozłowski, *Kultura majdanowska...*, o. c.

TABLICA VI

	Z	A ₁	B ₁	C ₁	D ₁	E ₁
PIENKI						
PLAZÓWKA II						
CZERNICHOŹ I						
HOLENDRY BRZEZIŃSKIE I						

SKX

łów kultury pieńkowskiej wymienić należy pojedyncze rozwiertniki z Płazówki (tabl. III ryc. P), nieliczne pazury (?) z Płazówki i Holendrów Brzezińskich, wiórowce jedno i dwuboczne z Płazówki i Pieńków, wreszcie nieliczne rylce z Płazówki (z drapaczami — tabl. IV ryc. U) i Holendrów Brzezińskich. Trzeba wreszcie wspomnieć o licznych wiórach, wiórkach i odłupkach ze śladami retuszu użytkowego, które wystąpiły we wszystkich zespołach.

Opadki mikrolityczne. Technika rylcowca jest bardzo charakterystyczna dla omawianej kultury. Zadziwia ogromna ilość (zawsze większa niż liczba zbrojników) odpadków mikrolitycznych we wszystkich omawianych zespołach. Przeważają na ogół formy przysęczkowe większe (tabl. VI ryc. Z) i małe (tabl. VI ryc. A₁) nad wierzchołkowymi większymi (tabl. VI ryc. B₁) i małymi (tabl. VI ryc. C₁) oraz okazami typu „microburin Krukowski” (tabl. VI ryc. D₁). Występują poza tym „niby-półtyłczaki” — nieudane odpadki mikrolityczne (tabl. VI ryc. E₁).

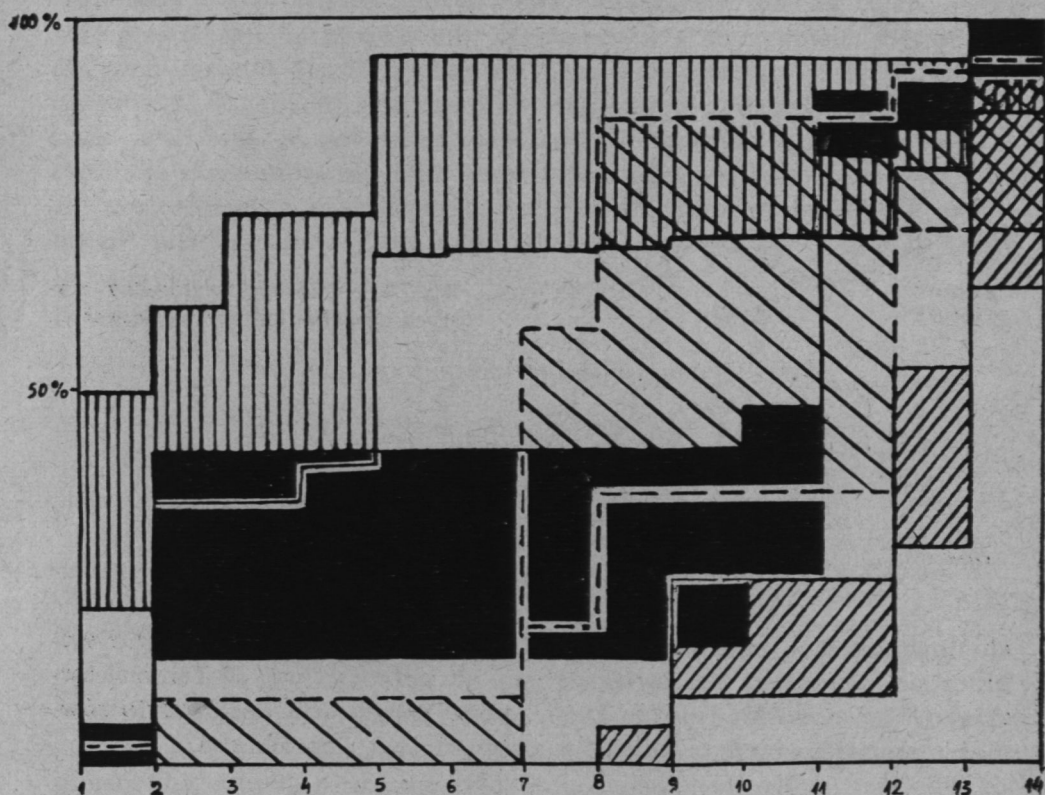
W podsumowaniu należy podkreślić, że poza omówionymi wyżej zbrojnikami występują stale w kulturze pieńkowskiej charakterystyczne drapacze z łuskanymi bokami, przeżywają się formy tarnowiańskie (drapacze i rylce), istnieje dość silnie rozwinięta grupa skrobaczy (czy w „Pieńkach” też?), wreszcie znajdujemy tam ogromną ilość odpadków mikrolitycznych.

*

Wszystkie ustalenia uczynione w tej pracy, a dotyczące techniki rdzeniowania, zbrojników i ich produkcji, narzędzi głównych, wreszcie odpadków charakterystycznych (por. wyżej) upoważniają do uznania czterech omawianych zespołów za bardzo podobne do siebie. Jednocześnie należy stwierdzić, że zespoły te różnią się wyraźnie od przedstawicieli innych kultur (komornickiej, janisławickiej i majdanowskiej¹²). Obrazują to diagramy zbiorcze opracowane dla grupy zbrojników występujących w wymienionych wyżej kulturach (ryc. 1). Do diagramów zastosowano listę zaproponowaną w jednej z prac autora¹³. Jednoczesne wyraźne podobieństwo czterech zespołów i ich wi-

¹² Por. literatura do tych kultur w przypisach 1 i 2 oraz H. Więckowska, M. Marczak, *Próba podziału kulturowego mezolitu Mazowsza*, „II Konferencja poświęcona problematyce prahistorii pleistocenu i wczesnego holocenu Polski, Warszawa 3—5.V.1965” (powielone), s. 1 i nast.

¹³ S. K. Kozłowski, *Wybrane zagadnienia...*, o. c.; por. też charakterystyki niektórych typów w H. Więckowska, M. Marczak, *Próba...*, o. c.

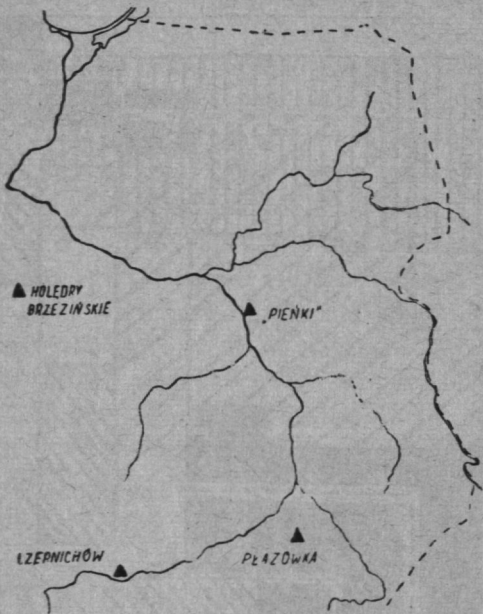

Rys. 1. — Syntetyczne diagramy zbiorcze dla czterech głównych polskich kultur mezolitycznych. Kolor czarny — kultura pieńkowska, pionowe kreski — komornicka, rzadkie skośne — janisławicka, gęste skośne — majdanowska.

doczna odrębność od znanych kultur mezolitycznych upoważniają do uznania tych zespołów za przedstawicieli jednej kultury, odrębnej od dotąd poznanych — kultury pieńkowskiej.

ZASIĘG TERYTORIALNY

Znane aktualnie czyste zespoły kultury pieńkowskiej ograniczają jej pewny zasięg do Mazowsza, wschodniej Wielkopolski i Małopolski (ryc. 2). Tu nawiasem trzeba wspomnieć, że w Małopolsce autor stwierdził występowanie elementów pieńkowskich również w kilkun-

Ryc. 2. — Zasięg terytorialny czystych zespołów kultury pieńkowskiej.

stu inwentarzach mieszanych (np. Rembów, pow. Pińczów¹⁴). Nie wykluczone, że zasięg ten zwiększył się ku północy (wg J. Trzeciakowskiego¹⁵ stanowisko Telążna Leśna, pow. Włocławek dostarczyło również materiałów pieńkowskich), a szczególnie ku zachodowi.

RAMY CHRONOLOGICZNE I EWOLUCJA WEWNĘTRZNA

Szereg dość dobrych wyznaczników chronologicznych jakie ostatnio ustalono dla polskiego mezolitu¹⁶ pozwala następująco określić przypuszczalne ramy chronologiczne zespołów pieńkowskich:

WYZNACZNIKI CHRONOLOGICZNE KULTURY PIENKOWSKIEJ

Stanowisko	% trapezów w stosunku do zbrojników	% skrobaczy w stosunku do drapaczy	elementy tanowiąskie	faza mezolitu
„Pieńki”	—	?	?	dolny, faza 3?
Holendry Brzezińskie I	—	ok. 54%	drapacze rylec	dolny, faza 3
Płądówka II	ok. 6%	ok. 63%	drapacze, rylec	górnny, faza 1
Czernichów I	ok. 6%	ok. 16% (mała seria)	—	górnny, faza 1

¹⁴ S. K. Kozłowski, *Wybrane zagadnienia...*, o. c.

¹⁵ Por. artykuł tego autora w niniejszym tomie.

¹⁶ S. K. Kozłowski, *O podziale chronologicznym...*, o. c.

Uzyskane daty winny być w miarę prawidłowe, należy tylko wyjaśnić niezmiernie niski wskaźnik skrobaczy w Czernichowie. Obliczenia dla tego zespołu oparto na bardzo małej serii statystycznej (w grupie narzędzi skrobiących) i to zapewne stało się powodem fałszywego wyniku. Jeśli przyjąć powyższe datowanie za słuszne, okaże się, że poza ewolucją elementów międzykulturowych (trapezy, skrobacze) ewoluują również elementy charakterystyczne dla tej kultury, np. grupa zbrojników pieńkowskich. Załączona tabelka obrazuje tę ewolucję wewnętrzną:

EWOLUCJA WEWNĘTRZNA KULTURY PIENKOWSKIEJ

Stanowisko	faza mezolitu	trójkąty pieńkowskie	półtylczaki pieńkowskie	półtylczaki Komornica	wskaźnik „WP“
„Pieńki“	dolny — 3?	55%	10%	25%	550
Holendry Brzezińskie I	dolny — 3	47%	9%	10%	521
Czernichów I	górnny — 1	35%	6%	40%	583
Płazówka II	górnny — 1	60%	8%	14%	750

Mała liczba niezbyt bogatych zespołów każe do tego co niżej napisano odnieść się z dużą rezerwą, autor ma jednak wrażenie, że w zespołach młodszych przewaga trójkątów nad półtylczakami pieńkowskimi jest nieco wyraźniejsza, co próbowano zobrazować wprowadzeniem tzw. wskaźnika pieńkowskiego (w skrócie: WP), który obrazuje stopień tej przewagi (im większa liczba, tym większa przewaga). Wskaźnik obliczono wg następującego wzoru:

$$WP = \frac{\text{liczba trójkątów pieńkowskich} \times 100}{\text{liczba półtylczaków pieńkowskich}}$$

Natomiast nie jest wyjaśniona sprawa półtylczaków Komornica, które zdają się zanikać w zespołach młodszych, lecz sąd ten trzeba będzie jeszcze w przyszłości sprawdzić.

W konsekwencji zaobserwowana (choć nie w pełni udowodniona) ewolucja omawianej kultury zdaje się sugerować następujący podział.

Faza starsza — (z poznanych) posiada wskaźnik WP niewiele przewyższający liczbę 500, dość liczne półtylczaki Komornica, nieliczne elementy tarnowiańskie oraz skrobacze prawie tak samo liczne jak drapacze.

Faza młodszą — posiada nieco wyższy wskaźnik WP, mniej (?) półtylczaków Komornica, nieliczne trapezy oraz prezentuje niewielką przewagę skrobaczy nad drapaczami. Granica chronologiczna między obu fazami zapewne pokrywa się z granicą dolnego i górnego mezolitu (?).

KWESTIA GENEZY I STOSUNEK DO KULTUR WSPÓŁCZESNYCH

Już kilkakrotnie sugerowałem¹⁷, że polskie kultury mezolityczne należą do kręgu kultur północnych, to samo dotyczy i kultury pieńkowskiej, choć niestety w obecnym stanie badań trudno w tej kwestii uzyskać całkowitą pewność. Wydaje się jednak, że za prawdziwością mojej sugestii przemawiają takie elementy składowe inwentarzy pieńkowskich jak drapacze i rylce tarnowiańskie, półtylczaki Komornica (nieznane na wschodzie, a bardzo słabo reprezentowane w kręgu kultur tardenuaskich), tylczak Stawinoga. Przemawiać będzie za tym wreszcie samo położenie geograficzne, dopuszczające jedynie przynależność do kręgu północnego lub wschodniego (ten drugi został wyżej wyłączony). Z powyższego wynika, że geneza kultury pieńkowskiej jest zapewne związana z kręgiem kultur północnych, trzeba jednak stwierdzić, że sprawa ta długo jeszcze będzie czekać na pełne oświetlenie.

Dla okresu w którym istniała w Polsce kultura pieńkowska (przełom górnego i dolnego mezolitu), charakterystyczna była ciekawa mozaika kultur mezolitycznych. Jednocześnie współwystępowały w terenie grupy łowców komornickich, janisławickich i pieńkowskich, a później również majdanowskich¹⁸. Mogło to sprzyjać wymianie (zapożyczaniu) pewnych elementów między grupami różnokulturowymi. Takimi elementami są zapewne pojedyncze egzemplarze komornickie (Holendry Brzezińskie) i janisławickie (Płazówka). Natomiast nie wydaje się, by półtylczaki Komornica były w kulturze pieńkowskiej zapożyczeniem, ponieważ występują we wszystkich jej zespołach i to w dość znacznej liczbie.

Przy porównaniach ze współczesnymi pieńkowskiej kulturami uderzają dość znaczne zbieżności między inwentarzami pieńkowskimi i janisławickimi. Dotyczy to występowania zbliżonych (ale tylko zbliżo-

¹⁷ S. K. Kozłowski, *Niektóre uwagi...*, o. c.; tenże. *Kultura komornicka...*, o. c.

¹⁸ Dowody na to współwystępowanie, por. S. K. Kozłowski, *O podziale chronologicznym...*, o. c.

nych) narzędzi. Zbieżności te absolutnie nie upoważniają do łączenia obu kultur w jedną, natomiast zdają się wskazywać na możliwość podobnej genezy obu kultur (?).

UWAGI KOŃCOWE

Powyższy szkic został sprowokowany krytycznymi wypowiedziami niektórych archeologów co do prawidłowości wydzielenia kultury pieńkowskiej. Wydaje się, że dowiódł on, iż omawiane cztery zespoły stanowią odrębną jednostkę klasyfikacyjną, w żadnym razie nie drugiej rangi, lecz pierwszej, stąd jednostka ta otrzymała miano kultury. Badania nad tą jednostką winny być prowadzone dalej, ponieważ wiele jeszcze problemów wymaga naświetlenia i wyjaśnienia.

QUELQUES PROBLÈMES DU MÉSOLITHIQUE POLONAIS (PARTIE 7) LA CIVILISATION DE PIENKI

Résumé

L'étude traite de la civilisation mésolithique de Pieńki, que l'auteur a distinguée en 1965 et identifiée comme civilisation à part, en prenant pour point de départ l'„industrie de Pieńki", découverte par M. S. Krukowski. L'auteur a mis à profit les matériaux provenant du gisement éponyme de Pieńki (un lieu-dit dans le terrain de la localité de Świdry Wielkie—Małe, district d'Otwock), ainsi que les collections provenant de trois autres stations (Płazówka II, district de Kolbuszowa; Czernichów I, district de Cracovie; enfin, Holendry Brzezińskie I, district de Konin); le lecteur est prié de trouver dans le même volume du périodique „Światowit" les données concernant ces trois stations.

Typologiquement, les quatre ensembles en question sont très rapprochés l'un de l'autre. Les analogies se manifestent dans le groupe de nucléi (prédominance des nucléi à lamelles) et dans les demi-produits (abondance des lamelles), mais surtout dans le groupe d'outils, qui englobe des microlithes particulièrement caractéristiques pour cette civilisation.

Parmi les microlithes, les petits triangles scalènes sont les plus nombreux; ils sont formés en technique de microburin et présentent souvent une microretouche sur le bord (pl. I, fig. A, B, C).

Au point de vue du nombre, la deuxième place dans le groupe de microlithes revient aux lamelles tronquées de type Komornica (pl. II, fig. H, I), à retouche abrupte, et souvent microretouchées.

Ensuite, il y a lieu de mentionner les lamelles tronquées de type Pieńki (pl. I, fig. F, G), formées en technique de microburin et présentant fréquemment une microretouche supplémentaire.

Quant aux microlithes d'autre type, on a constaté la présence de pièces isolées de trapèzes (pl. II, fig. M) et de lamelles à dos (pl. II, fig. L); de plus, on a mis à découvert une seule lamelle à dos de type Stawinoga (pl. II, fig. K), et des microlithes à base retouchée.

Parmi les microlithes que nous venons de citer, trois formes sont particulièrement caractéristiques pour la civilisation de Pieńki: les petits triangles scalènes, les lamelles tronquées de type Komornica et les lamelles tronquées de type Pieńki.

Parmi les grattoirs, il y a lieu de mentionner d'intéressants grattoirs à bords retouchés (pl. III, fig. N, O, Q et pl. IV, fig. R), qui semblent particulièrement caractéristiques pour la civilisation en question, ensuite les grattoirs ordinaires (pl. IV, fig. S, T), enfin les grattoirs courts (dits de type tarnovien), particulièrement caractéristiques pour la Paléolithique final (pl. IV, fig. U). Il ne faut pas oublier non plus les grattoirs irréguliers (pl. V, fig. V, W, X, Y) qui caractérisent le Mésolithique supérieur de la Pologne.

Quant aux outils d'autre genre, on a constaté dans les ensembles en question la présence des pièces isolées de perçoirs et de burins, enfin des lames et des éclats retouchés.

Pour finir cette caractéristique, il faut noter également une énorme quantité de microburins (pl. VI, fig. Z, A₁, B₁, C₁, D₁, E₁) qui dépassent toujours en nombre les microlithes proprement dits.

Chronologie. On ne dispose pas encore d'une datation absolue des ensembles appartenant à la civilisation de Pieńki; on ne peut donc appuyer la chronologie de cette civilisation que sur l'analyse typologique qui, évidemment, ne donne pas de réponse bien précisée.

Les trapèzes, à ce qu'il semble, constituent un assez bon indice par rapport au Mésolithique polonais. Ils apparaissent à la même époque dans différentes civilisations du Nord européen et, entre autres, dans le Mésolithique polonais (les civilisations appartenant à la zone culturelle du Nord européen sont les suivantes: de Duvensee, de Gudenaa-Oldesloe, de Maglemose, de Kongemose, de Komornica, de Janisławice, de Majdan et de Pieńki). On a pu constater (cf. note 1) que les trapèzes sont apparus dans ces civilisations (dont celles du Mésolithique polonais) aux confins du Boréal et de l'Atlantique. Sur quatre ensembles de civilisation de Pieńki connus, il y a deux qui comportent des trapèzes (la station de Płazówka II et celle de Czernichów I); les deux autres, en revanche, n'en ont pas livré. Le nombre de trapèzes, dans les deux stations où ils existent, est cependant très bas (environ 6 p.-cent du nombre total de microlithes), ce qui pousse l'auteur à présumer que les ensembles de Płazówka et de Czernichów (à trapèzes) se rattachent au début du Mésolithique supérieur, c'est-à-dire au début de la période de l'Atlantique. Cette supposition est étayée par certaines données sur les grattoirs; dans l'ensemble de Płazówka, le nombre de grattoirs irréguliers ne dépasse que de peu celui de réguliers.

Dans l'un des ensembles où les trapèzes sont absents (celui de la station de Hołendry Brzezińskie), le nombre de grattoirs réguliers est presque égal à celui d'irréguliers. Conformément à l'évolution du groupe de grattoirs, observée dans le Mésolithique de la Pologne, ces données suggèrent que l'ensemble en question peut être rapporté à la seconde moitié du Boréal. Pour le moment, on situe donc chronologiquement la civilisation de Pieńki dans une époque qui englobe la seconde moitié du Boréal et le début de l'Atlantique. Il se peut cependant, que les recherches futures nous obligent à élargir ces limites chronologiques.

Domaine territorial et genèse. Les gisements de civilisation de Pieńki, actuellement connus, se concentrent dans la partie orientale de la Grande-Pologne, en Mazovie et en Petite-Pologne. Il n'est pas impossible, à ce qu'il semble, que cette civilisation se soit étendue aussi plus loin à l'ouest (?).

L'appartenance de la civilisation de Pieńki aux civilisations du Nord européen semble évidente. De nombreux éléments typologiques, constatés en premier lieu dans le Mésolithique du Danemark, de l'Allemagne du nord et de l'Angleterre, témoignent en faveur de cette parenté. D'autre part, il serait difficile de trouver des analogies entre la civilisation de Pieńki d'une part, et de l'autre les civilisations tardenoisien-nes ou le Mésolithique de l'U.R.S.S.

Ces données nous amènent à conclure que la civilisation de Pieńki se rattache génétiquement à la zone culturelle du Nord européen; on ne saurait cependant pas aujourd'hui reconstituer cette genèse en toute précision.

La civilisation de Pieńki est encore insuffisamment connue, et une continuation des recherches s'impose dans l'avenir.